

ALKOTMÁNYOS IDENTITÁS: PAJZS, KARD VAGY PÁRBESZÉD? SZÉLJEGYZETEK EGY FOGALOM TÖRTÉNETÉHEZ II.

Constitutional identity: shield, sword or dialogue? Some remarks on the history of an idea – part II

HORVÁTH ATTILA* – PÉK ERZSÉBET** –
SZEGEDI LÁSZLÓ*** – SZŐKE PÉTER****

Absztrakt: Az alkotmányos identitás problematikája évtizedek óta közjogi és politikai viták tárgyát képezi az Európai Unió és az egyes tagállamok relációjának vonatkozásában. Jelen kétrészes tanulmány az alkotmányos identitás szerepét három meghatározó alapító tagállam, Franciaország, Németország és Olaszország példáján vizsgálja, kitérve a joggyakorlatra – főként az alkotmánybíróságok (illetve Franciaországnál az Alkotmánytanács) szerepére –, valamint az alkotmányos identitás fogalmának fejlődésére. A második részben a tagállami alkotmánybíróságok legújabb releváns döntéseinek tárgyalása képezi az elemzési szempontot.

-
- * DR. HORVÁTH ATTILA,
PhD adjunktus
Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar
kutató
Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet
1525 Budapest, Pf. 79.
attila.horvath@mfi.gov.hu
- ** DR. PÉK ERZSÉBET
kutató
Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet
1525 Budapest, Pf. 79.
erzsebet.pek@mfi.gov.hu
- *** DR. SZEGEDI LÁSZLÓ
PhD adjunktus
Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar
kutató
Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet
1441 Budapest, Pf. 60.
szegedi.laszlo@uni-nke.hu
- **** DR. SZŐKE PÉTER
kutató
Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet
1525 Budapest, Pf. 79
peter.szoke@mfi.gov.hu

Kulcsszavak: alkotmányos identitás, alkotmánybíróságok, alkotmányos párbeszéd, Franciaország, Németország, Olaszország

Absztrakt: The phenomenon of constitutional identity has been a subject of public law and political debates for decades regarding the relationship between the European Union and its member states. The present two-part study examines the role of constitutional identity through the example of three key founding member states: France, Germany and Italy. It highlights the evolution of the concept in the recent case law of the three respective constitutional courts (in France, the Constitutional Council) in a comparative approach. In the second part, the recent decisions of the constitutional courts on constitutional identity serve as basis of comparison.

Keywords: constitutional identity, constitutional courts, constitutional dialogue, France, Germany, Italy

(A tanulmány első része a folyóirat előző számában került publikálásra.)

1. Az identitásfelfogás változásai a közelmúltban

1.1. Franciaország: az alkotmányos önazonossághoz kapcsolódó legutóbbi alkotmánytanácsai határozatok

Emlékeztetőül: az Alkotmánytanács 2006-ban fogalmazta meg először azt a kritériumot, amelyet azóta további ítéletében alkalmazott változatlan formában: „*Valamilyen irányelv átültetése nem mehet szembe a Franciaország alkotmányos identitásával szervesen kapcsolódó szabályokkal vagy elvekkel, kivéve, ha ehhez az alkotmányozó hozzájárult.*”¹ Az egyetlen – bár nem elhanyagolható – újdonság eközben az volt, hogy a vizsgálatot és ezzel a formula „hatályát” az uniós irányelveken túl kiterjesztette az EU által kötött nemzetközi egyezményekre (EU–Kanada szabadkereskedelmi megállapodás, 2017),² 2018-ban pedig az – elvileg közvetlenül hatályos – GDPR rendelet tagállami jogban való végrehajtásához szükséges rendelkezésekre is.³ (A többi ítélet a génmódosított szervezetekkel, a szerencsejáték szolgáltatással, a menekültügyi szabályokkal, idegenrendészeti szabályokkal, tengerentúli területekre vonatkozó vámszabályokkal foglalkozott, és a schengeni kódexszel kapcsolatos uniós szabályok uniós jog átültetését vizsgálta.)

¹ „...la transposition d'une directive ne saurait aller à l'encontre d'une règle ou d'un principe inhérent à l'identité constitutionnelle de la France, sauf à ce que le constituant y ait consenti”. 2006-540 DC du 27 juillet 2006 19. 19. bek., <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2006/2006540DC.htm>, 2021. február 7.

² Décision n° 2017-749 DC du 31 juillet 2017, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2017/2017749DC.htm>, 2020. június 1.

³ Décision n° 2018-765 DC du 12 juin 2018.

A következőkben az Alkotmánytanács 2019. december 6-i ítéletét⁴ járjuk körül, rámutatva az ügyben felmerülő dilemmákra.

Az Alkotmánytanácsot a Semmitőszék (*Cour de cassation*) az év október 3-án kereste meg az alkotmány 61-1. cikke szerinti elsőbbségi eljárásban (*question prioritaire de constitutionnalité*)⁵ azzal, hogy állapítsa meg: a külföldiek belépéséről és tartózkodásáról, valamint a menedékjogról szóló törvénykönyv L. 213-2 és L. 221-4. cikkei összhangban vannak-e az alkotmányban biztosított emberi és szabadságjogokkal. Az inkriminált rendelkezések lényege az, hogy amennyiben a külfölditől megtagadják az ország területére történő belépést, akkor az erről szóló határozatnak tartalmaznia kell ugyan a külföldinek azt a jogát, hogy szabad választása szerint jogi tanácsadást vegyen igénybe, és a tanácsadó szervezettel vagy személlyel szabadon érintkezzen a kijelölt várakozási zónában tartózkodása idején, ám az ügyvédhez való jogot, valamint az ügyvéd jelenlétét a hatósági meghallgatások során már nem garantálják. A panasszal élők és az indítványozók szerint ezek a rendelkezések ebben a formában sértik a jogi védelemhez fűződő alkotmányos jogot, valamint a hatályos francia alkotmány részét képező Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának (1789) 7., 9. és 16. pontját, azaz az önkényes fogva tartás tilalmát, valamint az ártatlanság vélelmének, a jogállamiságnak és a hatalmi ágak elválasztásának elveit. Az Alkotmánytanács a panaszt elutasította azon az alapon, hogy a közigazgatási eljárásban zajló hatósági meghallgatások nem büntetőjogi szankció kiadására, hanem annak megállapítására irányulnak, hogy a külföldi beléptetésének feltételei fennállnak-e, nemleges esetben pedig elő lehessen készíteni kitoloncolását. Az eljárás tehát nem valamilyen jogsértés megállapítására és szankcionálására szolgál a külföldivel szemben.

Miután azonban a megkeresésben kifogásolt törvényi szakasz uniós jogi vonatkozású, a testület azt is vizsgálta, vajon nem az uniós jogszabály – konkrétan a schengeni határellenőrzési kódex⁶ – átültetéséből származik-e esetleg alkotmány-sértés. Ez a vizsgálat azonban olyannyira érintőleges volt, hogy a testület határozathoz fűzött hivatalos kommentárja nem is tér ki rá. A határozat szövegének 6–7. pontjaiban megtaláljuk ugyanakkor azt az ezekben az ítéletekben már-már záradék-szerűen visszaköszönő formulát, amelyről az eddigiekben szó esett. A határozat ezen a helyen megállapítja, hogy a kifogásolt francia törvényi rendelkezés csupán a vonatkozó európai uniós rendelet „feltétel nélküli és pontos szabályait alkalmazza” (*appliquerait les dispositions inconditionnelles et précises du règlement*). Ha megítélése szerint nem forog kockán a francia alkotmányos identitáshoz szervesen hozzátartozó szabály vagy elv, akkor az Alkotmánytanácsnak nincs hatásköre arra,

⁴ Décision n° 2019-818 QPC du 6 décembre 2019, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2019/2019818QPC.htm>, 2020. június 16.

⁵ A magyar Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés c) pontban szabályozott alkotmányjogi panaszhoz hasonló eljárás.

⁶ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/399 rendelete (2016. március 9.) a személyek határátlépésére irányadó szabályok uniós kódexéről (schengeni határellenőrzési kódex).

hogy vizsgálja azoknak a rendelkezéseknek az alkotmányos szabadságjogokba ütközését, amelyek pusztán arra szorítkoznak, hogy valamely uniós irányelv egyértelmű és feltétel nélkül alkalmazandó rendelkezéseiből vagy a valamely uniós rendeletből szükségszerűen adódó következtetéseket levonják. (Az Alkotmánytanács tehát különbséget tesz irányelv és rendelet között: az utóbbit nem kell és elvileg nem is szabad átültetni, de egy irányelvnek is lehetnek olyan rendelkezései, amelyek a tagállami jogalkotó számára sem hagynak mozgásteret.)

Ám ezekben a határozatokban hiába keresnénk, mit értsünk a „Franciaország alkotmányos identitásához szervesen kapcsolódó szabályok vagy elvek” alatt; az Alkotmánytanács egyelőre adós marad az alkotmányos identitás definíciójával. Ariane Vidal-Naquet úgy véli, hogy az Alkotmánytanács által gyakorolt normakontroll természetesen nem is teszi lehetővé, hogy általa finomítsuk a fogalom jelentését, hiszen az alkotmányos identitást az alkotmány nem definiálja. Amint a szerző rámutat, amikor az Alkotmánytanács először bevezette az alkotmányos identitás fogalmát a saját esetjogába, akkor ennek a forrását nem a francia alkotmányban, hanem a francia nép többsége által elutasított Alkotmányszerződésben találta meg.⁷ A testületet 1998 és 2007 között elnöklő Pierre Mazeaud az alkotmányos identitás fogalmára ezt a kissé talán tautologikus meghatározást adta: „*A Köztársaság lényege*”.⁸ Trócsányi a francia alkotmányjogi irodalom alapján az alkotmányos identitást alkotó elemek közé a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármas jelszava mellett a laicitás elvét, valamint az ország oszthatatlanságát és a francia nyelv védelmét sorolja.⁹ Kruzslicz – aki ehhez még hozzáteszi a köztársasági államformát – figyelemre méltó véleményt fogalmaz meg: a jelenlegi jogfejlődés mellett nem tartja valószínűnek, hogy a francia alkotmányos rend alapját képező, említett elvek az uniós építkezés hatására sérüljenek.¹⁰

A jelen cikk az alkotmányos identitást a szupremácia-problematika felől közelítve tárgyalja. Érdeemes azonban megemlíteni, hogy az alkotmányos identitás nemcsak az uniós jog elsőségének lehet korlátja, hanem a tagállami jogalkotó, sőt, akár az alkotmányozó is szembekerülhet vele. Ennek kifejtése külön tanulmányt érde-

⁷ Ariane VIDAL-NAQUET: Comment se forge l'identité constitutionnelle? Le rôle du législateur et du juge. *Revue generale de droit international public* 2014/3., 517–539.

⁸ „L'essentiel de la République”. Voeux du président du Conseil constitutionnel, M. Pierre Mazeaud, au Président de la République. *Cahiers du Conseil constitutionnel* n° 18, juillet 2005, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/voeux-du-president-du-conseil-constitutionnel-m-pierre-mazeaud-au-president-de-la-republique-0>, 2020. június 27. Idézi: TRÓCSÁNYI László: *Az alkotmányozás dilemmái – Alkotmányos identitás és európai integráció*. HVG-Orac, Budapest, 2014, 74.

⁹ TRÓCSÁNYI: i. m. 74.

¹⁰ KRUSZLICZ Péter Pál: *A nemzeti alkotmányosság tagállami alapjai: a nemzeti szuverenitás és a nemzeti alkotmányos önazonosság, különös tekintettel a francia jogelméletre és a magyar joggyakorlatra* (doktori értekezés). SZTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2019, 156–157. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/10156/>, 2020. szeptember 24., <https://doi.org/10.14232/phd.10156>. Ez összhangban van azzal, amit a fentiekben igyekeztünk kimutatni: a francia Alkotmánytanács a fogalmat nem konfrontatív vagy polemikus összefüggésben használja.

melne, ezért ehelyütt legyen elég egyetlen példa. Van-e a német alaptörvény örökökévalósági záradékának (*Ewigkeitsklausel*) megfelelő francia alkotmányos tilalom, amelynek címzettje maga a szuverén? Nos, a francia alkotmány is alkalmaz valamiféle változtatási tilalmat két intézmény, vagy inkább érték tekintetében: a köztársasági államformát és az államterület sérthetlenségét.¹¹

Az újabb francia irodalomból említsük meg Bertrand Matthieu izgalmas és vitatható nézeteit, amelyet *A jog a demokrácia ellen?* címen magyarul is megjelent könyvében¹² fejt ki. Vizsgálódásának elsődleges tárgya ugyan nem az alkotmányos identitás, hanem a népakaratot képviselő, demokratikus állam sorsa, végső soron a hatalmi ágak egyensúlya, amely véleménye szerint a népszuverenitás, azaz választások által legitimált törvényhozói és végrehajtói hatalom rovására napjainkban eltolódott bizonyos fajta jogalkalmazói, sőt, „szakértői hatalom” irányába. Hazánkban hasonló következtetésekre jut Pokol Béla, aki a „jurisztokrácia” átfogó kritikájának egész kötetet szentel; a fogalom alatt a bírónak és jogi szakértőknek a demokráciát felváltó oligarchikus uralmát érti, amely a legitimitását választásokon elnyerő hatalom, végső soron a másik két hatalmi ág rovására nyer teret.¹³

1.2. Olaszország: az alkotmányos identitás, mint a büntetőjog törvényessége területén érvényesülő fenntartás

Az olasz alkotmánybíróság *controlimiti* elvre alapuló ítélkezési gyakorlatában, mely vonatkozásában Giacomo Di Federico kimondta,¹⁴ hogy az alkotmánybíróság határozottan megerősítette saját előjogát az alapvető jogok és az olasz alkotmányos rend védelme terén, 2017-ben a *Taricco* ügy¹⁵ kapcsán új elemként jelent meg az alkot-

¹¹ Az alkotmány módosításának módját és eljárását szabályozó 89. cikk rögzíti ezt a két kivételt. Az alkotmányos identitás és az örökökévalósági klauzulák kapcsolatára lásd: SZÁKÁLY Zsuzsa – TRIBL Norbert: Örökökévaló identitás? Lehetséges kapcsolat az alkotmányos identitás és az örökökévalósági klauzulák között. *Pro Futuro* 2018/4., 9–25. <https://doi.org/10.26521/Profuturo/2018/4/2875>. A szerzők szerint az egyes tagállamoknál az örökökévalósági klauzulával védett alkotmányi rendelkezések és a tagállamok alkotmányos identitása között kapcsolat mutatható ki (24.).

¹² Bertrand MATHIEU: *A jog a demokrácia ellen?* (ford.: Kisari Miklós), Századvég Kiadó, Budapest, 2018.

¹³ POKOL Béla: *A jurisztokratikus állam*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017.

¹⁴ Giacomo DI FEDERICO: Identità nazionale e controlimiti l’inapplicabilità della ‘regola Taricco’ nell’ordinamento italiano e il mancato ricorso (per ora) all’art. 4, par. 2, TUE. *Federalismi.it* 20 February 2019, <https://www.federalismi.it/nv14/articolo-documen-to.cfm?Artid=38091>, 2020. június 27.

¹⁵ Az ügy előzménye az cuneo-i városi bíróság előtt Ivo Taricco és társai ellen bünszervezetben elkövetett áfacsalás és ahhoz kapcsolódó bűncselekmények miatt indult büntető-eljárás. Az eljáró bíróság álláspontja szerint az olasz büntető törvénykönyv elévülési szabályai, valamint a büntetőeljárásról szóló törvény alapján az elévülés félbeszakadása az elévüléshez szükséges időnek legfeljebb a negyedével történő meghosszabbodását eredményezheti, amely miatt a jogerős ítélet meghozatala előtt elévülnek a vádlottakkal szemben felhozott cselekmények, *de facto* büntetlenséget eredményezve.

mányos identításra való hivatkozás, amely mind az olasz alkotmánybíróság, mind az Európai Unió Bírósága gyakorlatában több szempontból is precedens értékűvé vált, illetve példaként szolgált a bíróságok közötti párbeszédre.

A cuneo-i városi bíróság előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményezett az EUB-nál azzal kapcsolatban, hogy az olasz elévülési szabályok sértik-e a többek között a verseny védelmére, a tiltott támogatásra és a rendezett államháztartásra vonatkozó, az Európai Unió működéséről szóló szerződésben (EUMSZ) rögzített kötelezettségeket, és megkívánja-e az uniós jog, hogy a tagállamok bíróságai eltekintsenek bizonyos, a bűncselekmények büntethetőségének elévülésére vonatkozó nemzeti jogi rendelkezések alkalmazásától az adóbűncselekmények hatékony szankcionálásának biztosítása érdekében.

Az EUB 2015. szeptember 8-án meghozott ítéletének¹⁶ (Taricco I. C-105/14) jelentős eleme az ún. Taricco-szabály kimondása, mely szerint a nemzeti bíróság feladata, hogy biztosítsa az EUMSZ 325. cikk (1) és (2) bekezdésének teljes érvényesülését, szükség esetén eltekintve azon nemzeti jogi rendelkezések alkalmazásától, melyek azzal a hatással járnak, hogy megakadályozzák az érintett tagállamot abban, hogy teljesítse az EUMSZ 325. cikk (1) és (2) bekezdésében rá rótt kötelezettségeket. Az EUB az érintett személyek alapvető jogai tekintetében kimondta, hogy a nemzeti bíróságnak kell gondoskodnia arról, hogy az érintett személyek az Európai Unió Alapjogi Chartájának 49. cikke¹⁷ által biztosított alapvető jogait tiszteletben tartsák.

Az olasz semmítőszék és a milánói fellebbviteli bíróság ugyanakkor úgy ítélte meg, hogy az EUB által megfogalmazott Taricco-szabály ellentétes az olasz alkotmányos rend alapelveivel és az elidegeníthetetlen emberi jogokkal, melyeket az alkotmány rögzít, illetve különösen az alkotmány 25. cikkében¹⁸ rögzített büntetőjog törvényességének elvével, ezért e bíróságok az előttük folyamatban lévő ügyben az olasz alkotmánybírósághoz fordultak.

¹⁶ A nemzeti jogban előírt elévülési szabály – amely szerint az áfacsalások miatti büntető-eljárások keretében bekövetkező, az elévülést félbeszakító cselekmények esetén az elévülési idő csak az eredeti időtartamának egynegyedével hosszabbodik meg – alkalmazása sértheti az EUMSZ 325. cikk (1) és (2) bekezdése által a tagállamokra rótt kötelezettségeket, amennyiben a nemzeti szabályozás az Európai Unió pénzügyi érdekeit sértő súlyos csalás eseteinek jelentős számában megakadályozza a hatékony és visszatartó erejű szankciók kiszabását, vagy az érintett tagállam pénzügyi érdekeit sértő csalás eseteire hosszabb elévülési időt ír elő, mint az Európai Unió pénzügyi érdekeit sértő csalás eseteire, amit a nemzeti bíróságnak kell vizsgálni.

¹⁷ Senkit sem szabad elítélni olyan cselekményért vagy mulasztásért, amely az elkövetése idején a hazai vagy a nemzetközi jog alapján nem volt bűncselekmény. Ugyancsak nem lehet a bűncselekmény elkövetése idején alkalmazható büntetésnél súlyosabb büntetést kiszabni. Ha valamely bűncselekmény elkövetése után a törvény enyhébb büntetést kiszabását rendeli, az enyhébb büntetést kell alkalmazni.

¹⁸ Senki nem fosztható meg a törvényben meghatározott rendes bíróságtól. Senki nem büntethető az elkövetés idején hatályba nem lépett törvény alapján.

Az alkotmánybíróság a semmitőszék és a milánói fellebbviteli bíróság alkotmányossági kérdése nyomán az EUB előtti előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezéséről döntött. Az előzetes döntéshozatali eljárásra irányuló kérelem tárgyában elfogadott 24/2017 végzése¹⁹ meghatározó jelentőségű több szempontból is. E határozatban jelent meg az alkotmánybíróság gyakorlatában elsőként az alkotmányos identitás fogalma, illetve a végzés előrevetítette az alkotmánybíróság irányultságát is a közösségi jog és az Európai Unió Bíróságának viszonylatában.

Az alkotmánybíróság az EUB-hoz való fordulás indokaként az uniós fórum által meghatározott Taricco-szabály alkalmazását jelölte meg, mely miatt szükségessé vált annak tisztázása, hogy a nemzeti bírónak alkalmazni kell-e olyan szabályt, amely sérti az olasz alkotmányos rend alapvető elveit és az elidegeníthetetlen emberi jogokat. Az alkotmánybíróság végzésében leszögezi, hogy a büntetőjog törvényességének elve az olasz alkotmányosság egyik alapelve, amely biztosítja az egyének sérthetetlen jogait, előírva a büntetőjogi normák meghatározottságát és a visszaható hatály tilalmát.

Az alkotmánybíróság a közösségi jog elsőbbségét az alkotmány 11. cikkére alapozva elismeri ugyan, de kimondja azt is, hogy a közösségi jog elsőbbsége elvének alkalmazását az olasz alkotmányban rögzített alapelvek és alapvető jogok – köztük a konkrét ügyben felmerülő büntetőjog törvényessége és a visszaható hatály tilalma – korlátozzák. Az alkotmánybíróság álláspontja szerint ezen alapelvek vagy alapjogok sérelme esetén alkotmányellenesnek kell nyilvánítani az uniós normát ratifikáló és végrehajtó belső jogi norma olasz alkotmány alapelveivel és az alapvető jogokkal ellentétes részét.

Az alkotmánybíróság a végzésében abból indult ki, hogy az európai integráció az Európai Unió jogrendjében meglévő sokféleségen, az Unió és a tagállamok közötti kapcsolat pedig a kölcsönös együttműködésen alapul. Egy ilyen pluralizmusra épülő jogrend legitimitációja és egysége így abban rejlik, hogy magában foglalja a különbözőséget, azaz nem kizárt a tagállam alapvető rendjében rejlő nemzeti identitás megőrzése. Az olasz alkotmánybíróság továbbá emlékeztet arra, hogy az Európai Unió jogába beépítésre kerültek a tagállamok alkotmányos tradíciói, melyet azonban nem lehet úgy értelmezni, miszerint a tagállamnak le kellene mondani a saját alkotmányos rendjének alapelveiről.

Az alkotmánybíróság ugyanezen végzésében rögzítette az EUB, az olasz bíróságok és az olasz alkotmánybíróság szerepét a közösségi jog és a belső jog összhangjának vizsgálata során. Álláspontja szerint az EUB-nak kell meghatároznia az uniós jog alkalmazásának területét, és *ultra vires* vizsgálatban megállapítani, hogy az uniós jog összeegyeztethető-e minden egyes tagállam alkotmányos identitásával. Azon esetekben, amikor ez a vizsgálat nem egyértelmű, akkor az európai bírónak, azaz az EUB-nak kell meghatározni az uniós norma jelentését. A nemzeti jogrend (alkotmányos) alapelvei betartásának vizsgálata azonban a nemzeti hatóságok feladata. Az olasz alkotmány ennek vizsgálatát az alkotmánybíróságra bízta, az eljáró bíróságok feladata az alkotmányossági kérdés alkotmánybíróság részére való elő-

¹⁹ Ordinanza 24/2017.

terjesztésére. Az olasz alkotmánybíróság álláspontja szerint a Taricco-szabály nincs összhangban az olasz alkotmányos identitással, mert a büntetőjog törvényességének fogalma tágabb az európai normákban foglaltaknál, és magában foglalja a meghatározottságot.

Az alkotmánybíróság a közösségi jog és a nemzeti jog viszonyát ítélkezési gyakorlatában a *controlimiti elv* tükrében értelmezte,²⁰ amely szerint az uniós jog elsőbbsége nem korlátok nélküli, vagyis nem alkalmazható azokban az esetekben, mikor az uniós jog ellentétes a nemzeti alkotmányos rend alapelveivel és az elidegeníthetetlen emberi jogokkal. A 2017-es végzés újítása, hogy az identitás kérdését a büntetőjog törvényessége formájában a belső jogrendbe tartozó fogalomként, az olasz jogrend alapelvként jelenítette meg, melynek vizsgálatát a nemzeti hatóság feladatai, így az alkotmánybíróság által fenntartott azon területek közé sorolta, amelyek elsőbbséget élveznek a közösségi joggal szemben. Az olasz alkotmánybíróság ugyanakkor az identitás kérdését az európai integráció és a tagállamok közösségi jogba beépült alkotmányos hagyományai keretében is értelmezte.

Az EUB a *Taricco II.* ítéletében (C-42/17)²¹ korábbi ítéletét pontosítva kimondta, hogy az ún. Taricco-szabályt nem kell alkalmazni azokban az esetekben, amikor a mellőzés sértené a bűncselekmények és büntetések törvényességének elvét, vagy ha a bűncselekmény elkövetésének időpontjában hatályban lévőnél súlyosabb büntetést megállapító jogszabályt visszamenőleges hatállyal, jelen esetben a *Taricco I.* ítélet meghozatala, azaz a 2015. szeptember 8-a előtt elkövetett cselekményekre kellene alkalmazni. Az EUB határozatában reagált az olasz alkotmánybíróság alkotmányos identitásra vonatkozó érvelésére is, és korábbi ítéleteire hivatkozva kimondta, hogy a bűncselekmények és büntetések törvényességének elve a tagállamok közös alkotmányos hagyományainak része, vagyis a nemzeti bíróságra bízta annak megítélését, hogy az EUMSZ 325. cikkének alkalmazása sérti-e a jogbiztonságot és a tagállam alkotmányos identitását. Az EUB ítéletében gyakorlatilag megerősítette korábbi, a közösségi jog elsőbbsége, valamint az alapvető jogok vonatkozásában kialakított ítélkezési gyakorlatát, ugyanakkor az olasz alkotmánybíróság előreláthatóságra, pontosságra és a visszamenőleges hatályra vonatkozó érveit el-

²⁰ Vincenzo GIGLIO: La Consulta sul caso Taricco: analisi dell'ordinanza n. 24/2017. *Filodiritto.com* 3 Februray 2017, <https://www.filodiritto.com/la-consulta-sul-caso-taricco-analisi-dellordinanza-n-242017>, 2020. június 26.

²¹ Az EUMSZ 325. cikk (1) és (2) bekezdését úgy kell értelmezni, hogy az előírja a nemzeti bíróság számára, hogy az áfaterületen elkövetett bűncselekmények miatti büntetőeljárásban mellőzze az elévülésre vonatkozó azon nemzeti rendelkezések alkalmazását, amelyek az esetek jelentős számában megakadályozzák az Európai Unió pénzügyi érdekeit sértő súlyos csalások miatt hatékony és visszatartó erejű büntetőjogi szankciók kiszabását, illetve amelyek az Unió pénzügyi érdekeit sértő csalások vonatkozásában rövidebb elévülési időt írnak elő, mint az állam pénzügyi érdekeit sértő csalások esetében, kivéve, ha e mellőzés sértené a bűncselekmények és büntetések törvényességének elvét annak okán, hogy az alkalmazandó jog nem kellően pontos, vagy hogy a bűncselekmény elkövetésének időpontjában hatályban lévőknél súlyosabb büntethetőséget megállapító jogszabály visszaható hatállyal alkalmazandó.

fogadta. Az EUB ítélete így a legfőbb uniós bírói fórum és egy tagállami bíróság, jelen esetben az olasz alkotmánybíróság közötti párbeszéd egy elemének tekinthető.

Az EUB Taricco II. ítéletét követő kilencedik napon az olasz alkotmánybíróság által meghozott 269/2017 határozatának²² nincs közvetlen összefüggése a Taricco-üggyel, ugyanakkor mégis érezhető, hogy az említett ítéletre is reagálva az olasz alkotmánybíróság a közösségi jog elsőbbségének megállapítására vonatkozó alkotmányossági felülvizsgálati gyakorlatában új megközelítést vezetett be, ezúttal is a *controlimiti* elvet is megalapozó Granital-ítéletének tükrében.²³ A határozatban az alkotmánybíróság gyakorlatilag *obiter dictum* kimondta, hogy mindazon esetekben *erga omnes* határozatot hozhat, amikor az alapügy tárgyát képező belső jogszabály az olasz alkotmány és az Alapjogi Charta rendelkezéseit egyidejűleg sérti (ún. *doppia pregiudizialità*, azaz kettős előzetes döntéshozatal). Döntésének indokolása szerint az Alapjogi Charta az uniós jog része, tartalmát illetően tipikusan alkotmányos jellegzetességekkel bír, az abban rögzített elvek és jogok egybeesnek az olasz alkotmány által meghatározott elvekkel és jogokkal. Kimondta, hogy az alkotmánybíróság az alkotmányossági vizsgálatot az olasz alkotmányos, vagy a közösségi normák alapján folytatja le aszerint, hogy esetenként melyik a megfelelő, ez által biztosítva az Alapjogi Chartában rögzített jognak az alkotmányos tradíciókkal összhangban történő értelmezését. Az alkotmánybíróság az ítélet alapján magához vonta és elsőbbséget biztosított az általa lefolytatott, a közvetlenül alkalmazandó Alapjogi Charta és az olasz belső jog összeütközésére vonatkozó alkotmányossági vizsgálatnak, így biztosítva hatáskörét az alkotmány alapvető értékei és az alapvető jogok védelme területén, vagyis a nemzeti alkotmánybíróságnak kell megítélni az egyéni jogok sérelmét, mert csak így biztosítható az alkotmányossági vizsgálat alkotmányos felépítményre alapuló lefolytatása és az Alapjogi Charta alkotmányos tradíciókkal összhangban történő értelmezése.²⁴ Az alkotmánybíróság ugyanakkor ítéletében fenntartotta az EUB-hoz való fordulás jogát is, amely így az alkotmánybíróság részéről is a luxemburgi bíróság és a nemzeti bíróságok közötti párbeszédre való törekvésként értelmezhető.

A Taricco ügy végül az alkotmánybíróság 115/2018 határozatával²⁵ zárult le. A semmítőszék és a milánói fellebbviteli bíróság beadványában kezdeményezte Lisszaboni Szerződést ratifikáló 2008. évi 130. számú törvény 2. cikkének hatályon kívül helyezését,²⁶ többek között az alkotmány 25. cikkében foglalt törvényesség elvének megsértése miatt. Az alkotmánybíróság ezúttal nem fordult előzetes dön-

²² Sentenza 269/2017.

²³ Chiara AMALFITANO: Il dialogo tra giudice comune, corte di giustizia e corte costituzionale dopo l'*obiter dictum* della sentenza n. 269/2017. *Osservatorio Sulle Fonti* 2019/2., 1–29.

²⁴ Francesco SAVERIO MARINI: I diritti europei e il rapporto tra le Corti: le novità della sentenza n. 269 del 2017. *Federalismi.it* 14 February 2018, <https://www.sipotra.it/old/wp-content/uploads/2018/02/I-diritti-europei-e-il-rapporto-tra-le-Corti-le-novita%C3%A0-della-sentenza-n.-269-del-2017.pdf>, 2020. június 28.

²⁵ Sentenza n. 115/2018.

²⁶ A 2. cikk ad felhatalmazást az EUMSZ-t módosító Lisszaboni Szerződés végrehajtására, és a kérelmező bíróságok szerint ezen belül az EUMSZ 325. cikkének végrehajtására.

téshozatal iránti kérelemmel az Európai Unió Bíróságához, és bár az előterjesztők kérelmét elutasította, döntésében egyértelműen kimondta az Európai Unió Bírósága által kidolgozott Taricco-szabály teljes alkalmazhatatlanságát, azaz fenntartotta a nemzeti jogi rendelkezések alkalmazását az uniós jogból fakadó kötelezettségekkel szemben.

A 115/2018 határozat alapja a korábbi 24/2017 végzés, amelyben az alkotmánybíróság már kimondta, hogy jogosult annak megállapítására, hogy a közösségi jog sérti az olasz alkotmányos rend alapelveit és az elidegeníthetetlen emberi jogokat, ezen belül nyilatkozhat a Taricco-szabály alkalmazhatóságáról is. A 2018-as határozatában az alkotmánybíróság megerősítette, hogy saját hatáskörébe tartozik a közösségi jog és az alkotmányos rend alapvető értékei és az elidegeníthetetlen emberi jogok közötti összeütközés vizsgálata. E tekintetben a határozat illeszkedik a korábbi határozatokban megfogalmazott, az alkotmányos identitást is magában foglaló fenntartásokra épülő értelmezésével, melyeket fenntartott a közösségi jog feltétlen érvényesülésével szemben, ugyanis míg az alkotmánybíróság a 24/2017 végzésében még szerepel a közös alkotmányos tradíciókra való utalás, mely szerint „a büntetőjog törvényességének elve, ahogy az európai Unió Bírósága is elismerte, a tagállamok közös alkotmányos tradícióinak része”, ezen hivatkozás a 115/2018 határozatból már eltűnik és csak az alkotmányos identitásra való utalás jelenik meg.²⁷ Az alkotmánybíróság határozatát a meghatározottság (*determinatezza*) fogalmára alapozta, amely magában foglalja az egyértelmű büntető jogalkotást, a jogsértő magatartáshoz kapcsolódó előrelátható és az érintettek által is hozzáférhető jogszabályokban lefektetett jogkövetkezményeket. A határozat szerint a kontinentális jogrendszerű országokban, mint Olaszország, ez alapvető kötelezettsége a jogalkotónak, az EUMSZ 325. cikke azonban nem biztosítja ezt a meghatározottságot, mivel az érintettek nem láthatják előre a Taricco-szabály alkalmazását, és az elkövetett cselekményhez fűződő szigorúbb jogi következményeket. Az alkotmánybíróság ezáltal megállapította, hogy a Taricco-szabály alkalmazhatatlanságát az olasz alkotmány és egyidejűleg a közösségi jog is megalapozza, következésképp kimondta, hogy a büntetőjogi szabályok meghatározottsága elvének sérelme miatt a Taricco-szabály nem kaphat helyt az olasz jogrendben.

Az alkotmányos identitás, amint az a Taricco ügy kapcsán az olasz alkotmánybíróság és az Európai Unió Bírósága közötti párbeszédben megjelent, egyrészt hatáskörmegosztási kérdésként, másrészt a közösségi jog és a tagállam alkotmányos rendje közötti összeütközés esetén a *controlimiti* elv érvényesítésének eszközeként merült fel. Az alkotmánybíróság az irányadó 24/2017 végzésében is kimondta, hogy az Európai Unió Bíróságának *ultra vires* kontroll keretében vizsgálnia kell az egyes tagállam alkotmányos identitásának sérelmét, amennyiben a közösségi jog és a belső jog közötti összeütközés a tagállam alkotmányos rendjét érinti. Az EUB az alapvető jogok vonatkozásában elfogadta a nemzeti szabályozás érvényesülését, de

²⁷ Daniele GALLO: La Corte costituzionale chiude la “saga Taricco”: tra riserva di legge, opposizione de facto del controlimito e implicita negazione dell’effetto diretto. *European Papers* 2018/2., 885–895., <https://doi.org/10.15166/2499-8249/229>.

a Taricco-szabályt összességében nem vizsgálta felül. Az olasz alkotmánybíróság ezzel szemben kimondta, hogy a közösségi jogot sértő belső jogszabály alkalmazásától való eltekintés kötelezettségét rögzítő Taricco-szabály nem alkalmazható azokban az esetekben, amikor az ellentétes lenne az olasz jogrend sajátosságaival. Az olasz alkotmánybíróság az alkotmányos identitás vonatkozásában a büntetőjog törvényessége formájában a büntetőjog területét érintő fenntartást tett, és biztosította az olasz jogszabályok érvényesülését a közösségi joggal – az adott ügyben az EUMSZ 325. cikkével – szemben, de fenntartva magának az alkotmányossági felülvizsgálat jogát, vagyis az alkotmánybíróság határozottan megerősítette saját központi és kizárólagos szerepét az alapvető jogok értelmezése és garانتálása terén.²⁸

Az alkotmánybíróság 24/2017 végzésének, továbbá a 269/2017, valamint a 115/2018 határozatainak együttes értelmezése megerősíti az olasz alkotmánybíróság *controlimiti* elvre épülő ítélkezési gyakorlatát, azaz a fenntartásokkal érvényesülő elsőbbség (*primato con riserva*) elvét és az alkotmánybíróság saját szerepéről alkotott felfogását. Eszerint az alkotmánybíróság, mint *controlimiti* bíróság (*giudice dei controlimiti*) kényes feladata a jogrend valamely alapvető elvének külső forrás általi sérelmének megállapítása,²⁹ ezzel együtt az olasz alkotmánybíróság az európai integráció és a tagállamok alkotmányos hagyományaira épülő közösségi jog, valamint az Európai Unió Bíróságával folytatott kooperatív párbeszéd keretében maradt.

1.3. Pajzs, kard vagy valami más? Az alkotmányos identitással kapcsolatos legújabb német gyakorlat

Az utóbbi években több ügyben is felmerült, hogy a Gazdasági és Monetáris Unió keretében megvalósított uniós intézkedések mennyiben felelnek meg a német alkotmány felhatalmazási rendelkezéseinek és az alkotmányos identitás tesztjének. A 2000-es évek végének pénzügyi, majd gazdasági világválsága az EU szintjén az integráció újragondolását tette szükségessé – különösen, ami a bajba jutott tagállamok „megsegítését”, a pénzügyi piacok prudenciális felügyeletét, végül a banki szereplők szanálását illeti.

2011-ben kezdte meg működését decentralizált EU-ügynökségként az egyes pénzügyi piaci szereplők felügyeletéért felelős három európai felügyeleti hatóság, köztük az Európai Bankhatóság. Utóbbi a korábbi EU-ügynökségekhez képest igen jelentős hatáskörökkel ruházták fel, ám a napi pénzügyi felügyeleti feladatok ellátása továbbra is tagállami szinten valósul meg. Emellett az EU-ügynökségek alapítási és

²⁸ Antonio RUGGERI: Dopo Taricco: Identità costituzionale e primato della costituzione o della corte costituzionale? *Osservatorio Sulle Fonti* 2018/3., 1–21.

²⁹ Simona POLIMENI: Il caso Taricco e il gioco degli scacchi: l'evoluzione dei controlimiti attraverso il „dialogo” tra le Corti, dopo la sent. n. 115/2018. *Osservatorio costituzionale* 2018/2., 1–26.

működési (általános) szabályait máig *soft law* jellegű dokumentumok³⁰ rendezik, így az ügynökségek „szerződésidegen” uniós szervek.³¹ Ebből adódóan az EUB esetjoga az EU-ügynökségek tekintetében máig a korlátozott hatáskör-átruházás megközelítését követi – az EU-ügynökségekre olyan szereplőként tekint, amelyek önálló döntéshozatalra alapvetően nem jogosultak.³² A szerződésidegen jogi helyzet miatt a 2010-es években több alkalommal szükséges mentőcsomagok után a „nem szerződésidegen”, kellő intézményi kapacitással rendelkező EKB-t jelölték ki az egyes nagyobb (rendszerkockázatot jelentő) bankok közvetlen (uniós szintű) felügyeletére. A létrejövő bankunió két leglényegesebb (a német alkotmánybíróság vonatkozó döntése által is érintett) pillére: az Egységes Felügyeleti Mechanizmus³³ (EFM) és az Egységes Szanálási Mechanizmus³⁴ (ESZM). Az EFM révén közvetlen felügyeleti funkciók kerültek az EKB-hoz, összességében a kapcsolódó felügyeleti hatásköröket a bankszektor felett az uniós és a tagállami felügyeleti szintek egymással együttműködve gyakorolják. Az ESZM keretében pedig újabb EU-ügynökségként az Európai Szanálási Testület (ESZT) hozza meg a krízishelyzetbe jutott pénzügyi szereplők szanálásával kapcsolatos döntéseket, ennek anyagi háttérét pedig az Egységes Szanálási Alap biztosítja. Az ESZT elsősorban az előzetes terveket hagyja jóvá, míg azok konkrét végrehajtása (így a szanálási terv konkrétizálása) a tagállamok feladata (kivéve az említett rendszerkockázatot jelentő piaci szereplőknél, amelyeknél közvetlenül az ESZT jár el szanálási hatóságként).

A bankuniót elemző döntésében³⁵ az alkotmánybíróság a hatáskörtúllépést a szerződések kapcsolódó rendelkezéseinek részletes elemzése, az EUB EU-ügynökségekre való korlátozott hatáskörátruházás doktrínájának érvelése, valamint a (tagállami és az uniós szint közötti) osztott hatásköri rendszer alapján nem állapította meg. Az alkotmányos identitás tesztjének követelményeit némileg tágabban értelmezve (a demokratikus akaratképzés egyes területeinek érintettségén túllépve) egyfajta *input* és *output* alapú tényezőkre fókuszáló legitimációs tesztet végzett el.

³⁰ Az Európai Parlament, az Európai Unió Tanácsa, valamint az Európai Bizottság 2012-es közös nyilatkozata a decentralizált ügynökségek működéséről, valamint annak mellékleteként közös koncepció.

³¹ Bővebben lásd: SZEGEDI László: *Közigazgatási bírói jogvédelem uniós átalakulás alatt – Eltérő jogvédelmi mércék az EU jogának tagállami és uniós végrehajtás során*. HVG-Orac, Budapest, 2019, 215–224.

³² *Egyesült Királyság kontra Parlament és Tanács* ítélet – ESMA ítélet, C-270/12, EU:C:2014:18., 46–52. és 65–66. pontjai.

³³ A Tanács 1024/2013/EU rendelete (2013. október 15.) az Európai Központi Banknak a hitelintézetek prudenciális felügyeletére vonatkozó politikákkal kapcsolatos külön feladatokkal történő megbízásáról (HL L 287., 2013. 10. 29., 63–89.).

³⁴ Az Európai Parlament és a Tanács 806/2014/EU rendelete (2014. július 15.) a hitelintézeteknek és bizonyos befektetési vállalkozásoknak az Egységes Szanálási Mechanizmus keretében történő szanálására vonatkozó egységes szabályok és egységes eljárás kialakításáról, valamint az Egységes Szanálási Alap létrehozásáról és az 1093/2010/EU rendelet módosításáról (HL L 225., 2014. július 30., 1–90.)

³⁵ BVerfG, Urteil vom 30. Juli 2019, 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14.

Utóbbi az EFM (az EKB-re és a tagállami szervekre is) és az ESZM szereplőire alkalmazva részben követte azt a megközelítést, amely többek között az EU-ügynökségek kapcsán már a szakirodalomban³⁶ is feltűnt (utóbbira az EUB legutóbbi döntésében csak részben vállalkozott). Ez felölelte a demokratikus legitimációs mechanizmusok tágabb körének vizsgálatát köztük és elsősorban a népképviselői szerv jogainak biztosítását különböző elszámoltathatósági elemek révén az uniós szereplők működésére részletesen kitérve – ahogyan a megváltozott jogi helyzetű tagállami szereplők fellépésére is.³⁷ A Szanálási Alap tekintetében pedig alapvetően a költségvetési jogkörök érintetlenségét az alapján állapította meg az alkotmánybíróság, hogy az Alapba történő befizetések nem az uniós jog, hanem nemzetközi jogi egyezmény alapján történnek meg.

A német alkotmánybíróság döntése értelmében a bankunió jelen állapotában még fennáll a legitimációs visszacsatolás kellő szintje. Ennek feltétele az említett mechanizmusok léte és a hatáskörmegosztás a tagállami és az uniós szint között (az uniós jog végrehajtásakor). Ha ez az állapot a közvetlen végrehajtás (uniós szereplő közvetlen fellépése, így az EKB vagy EU-ügynökségek bankfelügyeleti hatáskörrel való felruházása) erősödésével megváltozik, akkor a legitimációs lánc „megnyúlhat”. Utóbbira egyébként már ma is találunk példákat, ahol a közvetlen végrehajtás keretében uniós szerv „teljesen közvetlenül” jár el tagállami szervek bármilyen bevonása nélkül.³⁸ Az uniós jog egyes rendelkezései egyfajta továbbfejlődési útra (integrációs programra) engednek következtetni. Ennek alapja, hogy az EKB közvetlen felügyelete a biztosítási terület kivételével a banki mellett a tőkepiaci területre is utóbb kiterjedhet, míg maga az EFM rendelet részletezi a kevésbé lényeges banki szereplőkre való kiterjesztés lehetőségét is. Az Alapba történő befizetést szabályozó rendelkezések uniós joggá válása is elképzelhető. Utóbbiak megtörténte és a teljesen közvetlen fellépés további erősödése már elvezethet a kapcsolódó tesztek megsértéséhez. Ebben a tekintetben az alkotmánybíróság döntése jelezte, hogy az uniós szabályozás egyfajta átruházási korláthoz ért el.

A német alkotmánybíróság másik, 2020 májusában meghozott döntése³⁹ számos értékelést és kritikát kapott az utóbbi időszakban. Terjedelmi okokból csak egy-egy kérdéskörre kívánunk itt kitérni. A döntés tárgya az EKB PSPP (*Public Sector Purchase Program*) kötvényszerzési programjának megfelelése a fenti tesztek

³⁶ Stefan GRILLER – Andreas ORATOR: Everything under Control? The “Way Forward” for European Agencies in the Footsteps of the Meroni Doctrine. *European Law Review* 2010/1., 3–35.

³⁷ Ennek bővebb elemzését lásd: SZEGEDI László: A falon innen és a falon túl – Hatáskör-átruházási dilemmák a német Szövetségi Alkotmánybíróság bankuniót értékelő döntésében. *Jogtudományi Közlöny* 2020/2., 98–100.

³⁸ Az Európai Értékpapír-piaci Hatóság az uniós hitelminősítőkkal szemben kizárólagos felügyeleti hatáskörökkel rendelkezik [ld. az Európai Parlament és a Tanács 513/2011/EU rendelete (2011. május 11.) a hitelminősítő intézetekről szóló 1060/2009/EK rendelet módosításáról (HL L 145., 2011. 5. 31., 30–56.)].

³⁹ BVerfG, Urteil vom 5. Mai 2020, 2 BvR 859/15, 2 BvR 980/16, 2 BvR 2006/15, 2 BvR 1651/15.

követelményeinek – amelyről az EUB korábbi előzetes döntéshozatali eljárásban nem állapította meg az EKB hatáskörtúllépését, valamint a jegybanki finanszírozás tilalmának megsértését. A döntésnek jelentős a súlya. Az uniós jog végrehajtásának megtiltására korábban is volt már példa a német alkotmánybíróság európai elfogatóparanccsal kapcsolatos döntésében, amely ugyanakkor egy egyedi aktusra vonatkozott. Ám a PSPP program kapcsán hozott határozat az EKB-eszközrendszer egészét érinti, amelynek megítélése érzékeny témakör, hiszen a koronavírus miatti program megvalósíthatóságára is kihat.

Az alkotmánybíróság döntésének lényegi érve alapján az EUB arányosságra vonatkozó értelmezése lehetővé teszi, hogy az EKB monetáris célok megvalósításán túli területekre is kiterjessze hatásköreit – az utóbbi pedig megalapozta a kérdéses aktusoknak az alkotmánybíróság általi felülvizsgálhatóságát. Az EUB döntésének kifogásolhatósága (önkényesség tesztje) az alkotmánybírók döntése alapján azért állt fenn, mert az EKB Kormányzótanácsa nem vette figyelembe, hogy a PSPP program milyen gazdasági hatásokkal járhat (amely hatások a program hossza és méretének függvényében is változhatnak), illetve ezek arányosak-e a monetáris célok eléréséhez. Utóbbi pedig óhatatlanul kedvezőbb körülményeket teremt az érintett tagállamok számára, mintha egyébként piaci alapon kívánnának forrásokhoz jutni (akárcsak, ha az Európai Stabilitási Mechanizmus keretében jutnának finanszírozáshoz). Tágabb értelemben ez olyan hatásokat ölel fel, amelyek igen szerteágazók, így a kereskedelmi banki szektoron túl az érintett egyénekre, megalkarításokra is kihathatnak, amelyek számbavétele elmaradt az EKB Kormányzótanácsának döntéseiben.

A PSPP programban való részvétellel kapcsolatban az alkotmányos identitás megsértését (vagyis a népképviselői szerv költségvetési jogainak elvonását a lényeges bevételeket és kiadásokat illetően) nem állapította meg az alkotmánybíróság. A PSPP program ugyanis nem vázolt fel olyan kockázatmegosztási rendszert az EKB és a tagállami jegybankok között, amely ellentétes lett volna az alaptörvény 79. cikk (3) bekezdésével és a testület kapcsolódó esetjogi követelményeivel. Ennek során az alkotmánybírók arra voltak tekintettel, hogy tagállami jegybankok közötti megosztás mennyiben módosítható utóbb – ám ez nem lehetséges, ugyanis többek között az uniós elsődleges jogi követelményekkel is ellentétes lenne.

Követve a korábbi alkotmánybíróági gyakorlatot, több alkotmányos szerv kötelezettségét fogalmazta meg az alkotmánybíróság: a szövetségi gyűlés és a kormány köteles az EKB-ra hatni, vagy egyébként a szerződéseknek megfelelő állapotról (helyreállításáról) gondoskodni, míg a hatáskörtúllépést megtestesítő uniós aktus átültetésében, végrehajtásában, megvalósításában a német jegybank nem működhet közre.⁴⁰ A döntés kényes mivolta értelemszerű, hiszen az abban megszabott határ-

⁴⁰ A Németország ellen a PSPP-döntés miatt megindítható kötelezettségzegési eljárás lehetőségéről lásd: Hoai-Thu NGUYEN – Merijn CHAMON: *The ultra vires decision of the German Constitutional Court Time to fight fire with fire?* (Hertie School Jacques Delors Centre, 28 May 2020), <https://tinyurl.com/ybethks9>, 2020. június 27. Az EUB és a német alkotmánybíróság közötti dialógus lehetőségéről lásd: Sebastian LEUSCHNER:

idő elteltével, ha nem történik változás (kellő mérlegelés indokainak megadása), úgy a német jegybank a PSPP programban való részvételével német, annak elhagyásával pedig uniós jogot sért.⁴¹ Végül az arányos döntéshozatal megítéléséhez az EKB a német fél rendelkezésre bocsátotta a kapcsolódó dokumentumokat.⁴²

Jelen állás szerint a hatáskörátlépés (*ultra vires* teszt) tekintetében az EKB átlépett egy korlátot, amellyel ismét kiéleződött a vita az alkotmánybíróság és az EUB között, ám ez nem feltétlenül mondható el az alkotmányos identitás kapcsán. A Lisszabon-döntés által lefektetett alkotmányos identitás szempontjából lényeges szabályozási tárgykörök átruházási korlátként való konkretizálása az utóbbi évtizedben megtörtént, még ha nem is ellentmondásoktól mentesen. Ennek eredményeként a lényeges bevételeket és kiadásokat illető költségvetési jog egyértelműen átruházási korlát.⁴³ Tágabb értelemben az EU szerepkörének további erősítése – bár utóbbi óhatatlanul egyedi alapon ítéltető meg – potenciálisan elvezethet az identitásteszt felhívásához, a német átruházási korlátok megsértéséhez. Ebben a tekintetben az explicit és állandó német megközelítés⁴⁴ kevésbé rugalmas, mint a francia. Ez a kevésbé rugalmas jelleg konfliktusokhoz is vezetett, bár ez a PSPP-döntésben nem is közvetlenül az alkotmányos identitás sérelme, hanem az EKB hatáskörtúllépése merült fel.

Ein Vertrags-verletzungs-verfahren als Deeskalations-instrument? *Verfassungsblog.de* 17 May 2020, <https://verfassungsblog.de/ein-vertragsverletzungsverfahren-als-deeskalationsinstrument/>, 2020. június 28., <https://doi.org/10.17176/20200518-013141-0>.

⁴¹ A EUB és a német alkotmánybíróság értelmezései közötti különbségekről lásd: András JAKAB – Pál SONNEVEND: The Bundesbank is under a legal obligation to ignore the PSPP Judgment of the Bundes-verfassungs-gericht. *Verfassungsblog.de* 25 May 2020, <https://verfassungsblog.de/the-bundesbank-is-under-a-legal-obligation-to-ignore-the-psp-judgment-of-the-bundesverfassungsgericht/>, 2020. június 28. <https://doi.org/10.17176/20200526-013433-0>.

⁴² Yves MERSCH: In the spirit of European cooperation. Introductory remarks. *Salzburg Global webinar*, 2 July 2020, <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2020/html/ecb.sp200702~87ce377373.en.html>, 2020. július 5.

⁴³ Az már más kérdés, hogy a PSPP-döntéssel kapcsolatban egyértelmű kritikai észrevétel többek között a túlzottan absztrakt alapjogsérelemi érintettség megléte, mivel a költségvetési jogra (és a választójogra) való kihatás szinte bármely tagállami vagy uniós döntéssel összefüggésben is felvethető lenne (VINCZE Attila: A német szövetségi alkotmánybíróság döntése a PSPP-ügyben: az európai integráció jogi és fiskális határainak feszegetése. *Jogtudományi Közlöny* 2020/7–8., 329.; CHRONOWSKI Nóra: Fordulópont az európai bírói párbeszédben: a Német Szövetségi Alkotmánybíróság PSPP-döntése. *Közjogi Szemle* 2020/2., 77.).

⁴⁴ ORBÁN Endre: *Államszervezet és szubsidiaritás mint az alkotmányos identitás sarokpontjai az Európai Unióban*. PhD-értekezés, PPKE Jog- és Államtudományi Doktori Iskola, 2019, 43., https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Orban_Endre_dolgozatv1.pdf, 2020. május 25.

2. Összegzés: az identitás misztikuma

A fentiekből kitűnik, hogy a három alapító tagállam különböző utat járt be a nemzeti szuverenitás fenntartása és az uniós tagság összhangba hozatala során, és ez a folyamat természetesen távolról sem tekinthető lezártnak. Nemcsak a három alkotmány normatív rendelkezései mutatnak markáns különbséget, hanem a három alkotmánybíróság (a francia Alkotmánytanácsot is idesorolva) is különböző érvek mentén interpretálta a nemzeti jog és az uniós jog kapcsolatrendszerét. Az alkotmányos identitás fogalmát megragadni ennek okán legalább annyira nehéz, mint állást foglalni az elemzett döntések és a kialakult gyakorlatok következetességét illetően. Ahogyan az EUB döntései, az integráció mélyülése és ezzel párhuzamosan az átalakuló uniós szabályozási rendszer újabb és újabb területeken generált konfrontációt a tagállami szuverenitással, az egyes tagállami alkotmánybíróságok és egyéb bírói fórumok újabb és újabb védelmi vonalakat húztak a szuverenitás köré. Erre a folyamatra értelemszerűen katalizátorként hatott az EUSz 4. cikk (2) bekezdése, amely minden korábbinál világosabban utalt a nemzeti identitás tiszteletben tartására.

Vizsgálatainkból az is kirajzolódott, hogy bizonyos szempontból mindhárom alkotmánybíróság magáénak tudhat egy „leg”-et. Az olasz alkotmánybíróság a Frontini-ügyben már 1973-ban deklarálta az alkotmány „védett magjának” elsőbbségét, ezzel Olaszország volt a legelső tagállam, ahol csorbát szenvedett a közösségi jog felülvizsgálhatatlansága. Ugyanakkor a francia Alkotmánytanács volt az első, amely közvetlenül hivatkozott az alkotmányos identitásra, még ha ebben a 2006-os határozatban nem is annyira az alkotmányos identitásról volt szó, hanem inkább magának az alkotmánynak az identitásáról.⁴⁵ (A 2007-es Lisszabon-határozatban viszont már nem jelenik meg az alkotmányos identitás.) A nemzeti alkotmánybíróságok közül a német alkotmánybíróság bizonyult a legaktívabbnak az alkotmányos identitás értelmezésében,⁴⁶ és általában is ezen testület Lisszabon-döntése bírt a legnagyobb hatással.

Sulyok Márton szerint „a nemzeti AB-k gyakorlatában megjelenő alkotmányos, kulturális, vallási, nyelvi és egyéb identitás-elemek mind gátját képezhetik az EU-integrációnak és feltörhetik az EU-jog abszolút elsőbbségének, primátusának elvét”.⁴⁷ Ezzel kapcsolatban Franciaország esetén arra kell rámutatni, hogy az alkotmányos identitás mint az alkotmányosság legmagasabb viszonyítási pontja egyelőre nem futott be német megfelelőjéhez hasonló pályát. Az Alkotmánytanács az idézett példák egyikében sem mutatta ki olyan sérelmét, amely alkotmányellenesség megállapítását alapozta volna meg, s így nem eredményezett konfliktust az

⁴⁵ DRINÓCZI Tímea: A tagállami identitás védelme. In: *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (EU-jog rovat, rovatszerkesztő: Varju Márton, Horváthy Balázs) (szerk.: Jakab András – Fekete Balázs), 2018, <http://ijoten.hu/szocikk/a-tagallami-identitas-vedelme>, 2020. június 5.

⁴⁶ DRINÓCZI: i. m. [3].

⁴⁷ Sulyok Márton: Nemzeti és alkotmányos identitás a nemzeti alkotmánybíróságok gyakorlatában. In: *Nemzeti identitás és alkotmányos identitás az Európai Unió és a tagállamok viszonyában* (szerk.: Jakó Mira Anna), SZTE ÁJK, Szeged, 2014, 44–62.

uniós és a francia nemzeti jog vagy intézmények között sem. Az alkotmányos identitás tehát – Theodore Konstadinides közismert metaforájával szemben⁴⁸ – nem „kard és pajzs”, még akkor sem, ha „kovácsolják” (*forge*), mint Vidal-Naquet idézett tanulmányának címe mondja; érdekesebb inkább úgy felfogni, mint *interface* a nemzeti és az uniós jog között. Párbeszédre kényszerít, mivel maga is párbeszéd folyamatosan alakuló terméke. Talán aszimmetrikus, egyenlőtlen: hisz a tagállami bírói fórumok előnyben vannak, amennyiben igazi bíróságok, amelyek ítéleteik végrehajtásához akár az állam erőszakszervezeteit is igénybe vehetik. Még ha a nemzetközi és az uniós jog primátusát el is ismerjük, az ezeknek érvényt szerezni hivatott, nemzetek fölötti bíróságok ítéletei mögött effajta hatalom nem áll – hiszen az EU nem állam. Végso soron nem marad más, mint a bizalom, valamint az alkotmányos párbeszéd az Európai Unió Bírósága és a nemzeti alkotmánybíróságok között. Annak a két értéknek az összebékítésére, amelyeket Anne Levaदे európai létszükségletnek (*exigences existentielles européennes*) és nemzeti alkotmányos identitásnak (*identités constitutionnelles nationales*) nevez.⁴⁹

Amint láttuk, az alkotmányos identitás megjelenése az olasz alkotmánybíróság gyakorlatában a *controlimiti* elven alapuló ítélkezési gyakorlat tükrében értelmezhető, amely az olasz alkotmányos rend alapelvei és az elidegeníthetetlen emberi jogok vonatkozásában kijelölte azt a területet, amely tekintetében fenntartotta hatáskörét a közösségi jog feltétlen érvényesülésével szemben. A Taricco ügyben az olasz alkotmánybíróság a *controlimiti* elv logikája alapján az alkotmányos identitás sajátos értelmezésével az olasz alkotmányos rend alapelvei, ezen belül is a büntetőjog törvényessége formájában a büntetőjog területét érintő fenntartást tett, és biztosította az olasz jogszabályok érvényesülését a közösségi joggal szemben. Az alkotmánybíróság Taricco ügyben hozott mérföldkőnek tekinthető döntései, a 24/2017 végzése, a 269/2017, valamint a 115/2018 határozatai együttes értelmezése megerősítik az olasz alkotmánybíróság *controlimiti* elvre épülő ítélkezési gyakorlatát.⁵⁰ Ugyanakkor a *controlimiti* elv következetes érvényesítése ellenére az olasz alkotmánybíróság nem kérdőjelezte meg az európai integrációt, a közösségi jog elsőbbségét, és megmaradt a tagállamok alkotmányos hagyományaira épülő közösségi jog, valamint az Európai Unió Bíróságával folytatott párbeszéd keretében.

Németország kapcsán arra világítottunk rá, hogy az alkotmányos identitás sajátos szerepet tölt be a jogrendszerben, de ez elválaszthatatlan a tágabb értelemben vett tesztek kialakulásától, amelynek központi kategóriája lett a hatáskörtúllépés vizsgálata is. Ez tulajdonképpen az alkotmányos identitás tesztjével össze is kapcsolódhat, de el is válik attól. Így a kialakult tesztek védik is a német jogrendszert

⁴⁸ Theodore KONSTADINIDES: Constitutional Identity as a Shield and as a Sword: The European Legal Order within the Framework of National Constitutional Settlement. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies* Vol. 13, 2011, 195–218. <https://doi.org/10.5235/152888712801753031>.

⁴⁹ Anne LEVADE: Identités constitutionnelles et hiérarchies. *Annuaire international de justice constitutionnelle* 2010/26., 453–486.

⁵⁰ POLIMENI: i. m.

az integrációs „betörésektől”, egyúttal kihatottak az integráció mélyítésére is. 2020 kora nyarán óhatatlanul merül fel a kérdés, hogy a német alkotmánybíróság PSPP-döntése milyen irányba hathat majd ki, milyen funkciót kaphat majd, hiszen annak jogtudományi, gyakorlati értékelése is sok dilemmát vet fel. Az alkotmányos identitás kérdéskörén túl az is elképzelhető, hogy a testület PSPP-döntése egy újabb korszakhatár kezdő mozzanata lesz, amely a politikai diskurzus kikényszerítésével ösztönözheti az integráció további mélyítését.

A három alapító tagállam vizsgálata után érdemes röviden kitérni a témakör hazai vonatkozásaira is. Magyarországon a korábbi Alkotmányba 2002 végén került bele az ún. csatlakozási klauzula, amelynek megfogalmazás és időzítése akkoriban heves közjogi és politikai vitákat váltott ki.⁵¹ A jelenleg hatályos – a hetedik Alaptörvény-módosítással kiegészített – Európa-klauzula az Alaptörvény E) cikkében található. Amint fentebb láttuk, míg az olasz alkotmányból hiányzik az explicit Európa-klauzula, addig a német alaptörvény és a francia alkotmány tartalmaz ilyen jellegű rendelkezéseket, ahogyan a magyar Alaptörvény is. Mi olvasható ki az utóbbi három alkotmány kapcsolódó rendelkezéseinek összevetéséből? Álláspontunk szerint a – Kukorelli István által eurorealistaként jellemzett⁵² – magyar Alaptörvény a nemzeti szuverenitást középpontba állító francia megoldáshoz áll közel, főként annak tükrében, hogy az E) cikket értelmező 22/2016. (XII. 5.) AB határozat kifejezetten kimondta a fenntartott szuverenitás vélelmét. („Magyarország szuverenitásának fenntartását kell vélelmezni az Európai Unió alapító szerződéseiben megállapított jogokhoz és kötelezettségekhez képest további hatáskörök közös gyakorlásának megítélésekor.”)⁵³ Egyúttal azt is hangsúlyozni kell, hogy az AB határozaton erősen érződik a német alkotmánybíróság hatása, amelyet az egyik párhuzamos indokolás mintegy nehezményez is.⁵⁴ A francia és a német megoldáshoz képest ugyanakkor jelentős eltérésként értékelhető, hogy a hazai alkotmánybírósi határozat a történeti alkotmányon alapuló önazonosságról ír,⁵⁵ vagyis az identitás nem a hatályos, konkrét alkotmányon alapszik.⁵⁶ Az, hogy a történeti al-

⁵¹ KECSKÉS László: Az EU-csatlakozás magyar alkotmányjogi problémái. *Magyar Tudomány* 2006/9., 1081–1089.

⁵² KUKORELLI István: Az Alaptörvény és az Európai Unió. In: *Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére* (szerk.: Cserny Ákos). Nemzeti Közszerológiai és Tankönyvkiadó, Budapest, 2013, 295.

⁵³ 22/2016. (XII. 5.) AB határozat [60]. A határozat elemzésére lásd: BLUTMAN László: Szürkületi zóna: Az Alaptörvény és az uniós jog viszonya. *Közjogi Szemle* 2017/1., 1–14.; KÉRI Veronika – POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán: Az Alkotmánybíróság határozata az Alaptörvény E) cikkének értelmezéséről. Az alapjogi fenntartás, a szuverenitásvédelem és az alkotmányos identitás dilemmái. *Jogesetek Magyarázata* 2017/1–2., 5–15.

⁵⁴ „Az általam hiányolt elemzés nélkül úgy tűnhet, hogy a határozat indokolása egyszerűen átveszi a német Szövetségi Alkotmánybíróság álláspontját.” (Juhász Imre párhuzamos indokolása) [86] Vö. KÉRI – POZSÁR-SZENTMIKLÓSY: i. m. 11.

⁵⁵ 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, rendelkező rész.

⁵⁶ BLUTMAN: i. m.

kormány mennyiben lehet alkalmas az alkotmányos identitás meghatározására, természetesen közjogi viták tárgyát képezi.⁵⁷

A hetedik Alaptörvény-módosítás nyomán az Európa-klauzulában erősödött a nemzeti identitás védelme, bár a módosítás indokolása – a módosítás politikai kontextusából adódóan – alapvetően a nemzeti szuverenitás védelméből vezeti le az Alaptörvény kiegészítésének szükségességét. [Itt jegyzendő meg, hogy ugyan mind a szuverenitás, mind az alkotmányos identitás védelme az EUSz 4. cikk (2) bekezdéséből fakad, azonban a két absztrakt fogalom pontos elhatárolása egyelőre várat magára.]⁵⁸ Az E) cikk kiegészítése lényegében értelmezni és konkretizálni igyekszik az EUSz hivatkozott rendelkezését. Az alapvető jogok és szabadságok nevesítése „sztenderd” megoldás, és párhuzamba állítható mind a német, mind az olasz – fentebb elemzett – alkotmánybíróági határozatokkal. Ami a kiegészítés második részét illeti, a Magyarország területi egységére, népességére, államformájára és állami berendezkedésére (pontosabban az ezekre vonatkozó elidegeníthetetlen rendelkezési jogra) való hivatkozás egyes elemei szintén mutatnak hasonlóságot a német és a francia határozatokkal, azonban az „állami berendezkedés” kifejezés álláspontunk szerint – egyelőre legalábbis – meglehetősen homályosnak tűnik.⁵⁹ Ennek eloszlatása alapvető fontosságú lenne a jövő alkotmánybíróági gyakorlatában, ugyanakkor látható, hogy a megvizsgált alapító tagállamok alkotmánybíróági gyakorlata is más-más utat járt be az alkotmányos identitás konkretizálása-definiálása kapcsán.

A jövőben különösen érdekes lesz annak figyelemmel követése, hogy az alkotmányos identásra való hivatkozás milyen ügyekben szolgál majd eszközzül a nemzeti szabályozás védelmére.

Felhasznált irodalom

- [1] CHIARA AMALFITANO: Il dialogo tra giudice comune, corte di giustizia e corte costituzionale dopo l’obiter dictum della sentenza n. 269/2017. *Osservatorio Sulle Fonti* 2019/2., 1–29.
- [2] BLUTMAN László: Szürkületi zóna: Az Alaptörvény és az uniós jog viszonya. *Közjogi Szemle* 2017/1., 1–14.

⁵⁷ Így pl. Sulyok Tamás és Deli Gergely mellett érvel, hogy a történeti alkotmány vívmányai doktrína alkalmas lehet arra, hogy a páneurópai párbeszéd értelmezési eszköze legyen (SULYOK Tamás – DELI Gergely: A magyar nemzeti identitás az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Alkotmánybíróági Szemle* 2019/1., 58.). Sente Zoltán viszont a történeti alkotmány vívmányaira való hivatkozás tarthatatlanságára hívja fel a figyelmet (SZENTE Zoltán: A 2011. évi Alaptörvény és a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza. *Közjogi Szemle* 2019/1., 1–7.).

⁵⁸ GRÓSZ Laura: Jogértelmezési dilemmák az Alaptörvény hetedik módosításának európai integrációt érintő rendelkezéseivel kapcsolatban. *Közjogi Szemle* 2019/3., 50.

⁵⁹ Az EUSz 4. cikk (2) bekezdése a szintén nem túl konkrét „alapvető politikai és alkotmányos berendezkedés” kifejezést használja.

- [3] CHRONOWSKI Nóra: Fordulópont az európai bírói párbeszédben: a Német Szövetségi Alkotmánybíróság PSPP-döntése. *Közjogi Szemle* 2020/2., 74–79.
- [4] Giacomo DI FEDERICO: Identità nazionale e controlimiti l’inapplicabilità della ‘regola Taricco’ nell’ordinamento italiano e il mancato ricorso (per ora) all’art. 4, par. 2, TUE. *Federalismi.it* 20 February 2019, <https://www.federalismi.it/nv14/articolo-documento.cfm?Artid=38091>, 2020. június 27.
- [5] DRINÓCZI Tímea: A tagállami identitás védelme. In: *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (EU-jog rovat, rovatszerkesztő: Varju Márton, Horváthy Balázs) (szerk.: Jakab András – Fekete Balázs), 2018, <http://ijoten.hu/szo-cikk/a-tagallami-identitas-vedelme>, 2020. június 5.
- [6] Daniele GALLO: La Corte costituzionale chiude la “saga Taricco”: tra riserva di legge, opposizione de facto del controlimite e implicita negazione dell’effetto diretto. *European Papers* 2018/2., 885–895. <https://doi.org/10.15166/2499-8249/229>.
- [7] Vincenzo GIGLIO: La Consulta sul caso Taricco: analisi dell’ordinanza n. 24/2017. *Filodiritto.com* 3 February 2017, <https://www.filodiritto.com/la-consulta-sul-caso-taricco-analisi-dellordinanza-n-242017>, 2020. június 26.
- [8] Stefan GRILLER – Andreas ORATOR: Everything under Control? The “Way Forward” for European Agencies in the Footsteps of the Meroni Doctrine. *European Law Review* 2010/1., 3–35.
- [9] GRÓSZ Laura: Jogértelmezési dilemmák az Alaptörvény hetedik módosításának európai integrációt érintő rendelkezéseivel kapcsolatban. *Közjogi Szemle* 2019/3., 48–53.
- [10] András JAKAB – Pál SONNEVEND: The Bundesbank is under a legal obligation to ignore the PSPP Judgment of the Bundes-verfassungs-gericht. *Verfassungsblog.de* 25 May 2020, <https://verfassungsblog.de/the-bundesbank-is-under-a-legal-obligation-to-ignore-the-pspp-judgment-of-the-bundesverfassungs-gericht/>, 2020. június 28., <https://doi.org/10.17176/20200526-013433-0>.
- [11] KECSKÉS László: Az EU-csatlakozás magyar alkotmányjogi problémái. *Magyar Tudomány* 2006/9., 1081–1089.
- [12] KÉRI Veronika – POZSÁR-SZENTMIKLÓSY Zoltán: Az Alkotmánybíróság határozata az Alaptörvény E) cikkének értelmezéséről. Az alapjogi fenntartás, a szuverenitásvédelem és az alkotmányos identitás dilemmái. *Jogesetek Magyarázata* 2017/1–2., 5–15.
- [13] Theodore KONSTADINIDES: Constitutional Identity as a Shield and as a Sword: The European Legal Order within the Framework of National Constitutional Settlement, *Cambridge Yearbook of European Legal Studies* Vol. 13, 2011, 195–218., <https://doi.org/10.5235/152888712801753031>.

- [14] KRUSZLICZ Péter Pál: *A nemzeti alkotmányosság tagállami alapjai: a nemzeti szuverenitás és a nemzeti alkotmányos önazonosság, különös tekintettel a francia jogelméletre és a magyar joggyakorlatra* (doktori értekezés). SZTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2019. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/10156/>, 2020. szeptember 24., <https://doi.org/10.14232/phd.10156>.
- [15] KUKORELLI István: Az Alaptörvény és az Európai Unió. In: *Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére* (szerk.: Cserny Ákos). Nemzeti Közszerzői és Tankönyvkiadó, Budapest, 2013, 287–295.
- [16] Sebastian LEUSCHNER: Ein Vertrags-verletzungs-verfahren als Deeskalations-instrument? *Verfassungsblog.de* 17 May 2020, <https://verfassungsblog.de/ein-vertragsverletzungsverfahren-als-deeskalationsinstrument/>, 2020. június 28., <https://doi/10.17176/20200518-013141-0>.
- [17] Anne LEVADE: Identités constitutionnelles et hiérarchies. *Annuaire international de justice constitutionnelle* 2010/26., 453–486.
- [18] Bertrand MATHIEU: *A jog a demokrácia ellen?* (ford.: Kisari Miklós), Századvég Kiadó, Budapest, 2018.
- [19] Pierre MAZEAUD: Voeux du président du Conseil constitutionnel, M. Pierre Mazeaud, au Président de la République. *Cahiers du Conseil constitutionnel* n° 18, juillet 2005, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/node/3038/pdf>, 2020. május 16.
- [20] Yves MERSCH: In the spirit of European cooperation. Introductory remarks, *Salzburg Global webinar*, 2 July 2020. <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2020/html/ecb.sp200702~87ce377373.en.html>, 2020. július 5.
- [21] Hoai-Thu NGUYEN – Merijn CHAMON: *The ultra vires decision of the German Constitutional Court Time to fight fire with fire?* Hertie School Jacques Delors Centre, 28 May 2020, <https://tinyurl.com/ybethks9>, 2020. június 27.
- [22] ORBÁN Endre: *Államszervezet és szubszidiaritás mint az alkotmányos identitás sarokpontjai az Európai Unióban*. PhD-értekezés, PPKE Jog- és Államtudományi Doktori Iskola, 2019, https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Orban_Endre_dolgozatv1.pdf, 2020. május 25.
- [23] POKOL Béla: *A jurisztokratikus állam*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017.
- [24] Simona POLIMENI: Il caso Taricco e il gioco degli scacchi: l’evoluzione dei controlimiti attraverso il „dialogo” tra le Corti, dopo la sent. n. 115/2018. *Osservatorio costituzionale* 2018/2., 1–26.
- [25] Antonio RUGGERI: Dopo Taricco: Identità costituzionale e primato della costituzione o della corte costituzionale? *Osservatorio Sulle Fonti* 2018/3., 1–21.
- [26] Francesco SAVERIO MARINI: I diritti europei e il rapporto tra le Corti: le novità della sentenza n. 269 del 2017. *Federalismi.it* 14 February 2018,

- <https://www.sipotra.it/old/wp-content/uploads/2018/02/I-diritti-europei-e-il-rapporto-tra-le-Corti-le-novit%C3%A0-della-sentenza-n.-269-del-2017.pdf>, 2020. június 28.
- [27] SÜLYÖK Márton: Nemzeti és alkotmányos identitás a nemzeti alkotmánybíróságok gyakorlatában. In: *Nemzeti identitás és alkotmányos identitás az Európai Unió és a tagállamok viszonyában* (szerk.: Jakó Mira Anna), SZTE ÁJK, Szeged, 2014, 44–62.
- [28] SÜLYÖK Tamás – DELI Gergely: A magyar nemzeti identitás az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Alkotmánybírósági Szemle* 2019/1., 57–59.
- [29] SZAKÁLY Zsuzsa – TRIBL Norbert: Örökkévaló identitás? Lehetséges kapcsolat az alkotmányos identitás és az örökkévalósági klauzulák között. *Pro Futuro* 2018/4., 9–25., <https://doi.org/10.26521/Profuturo/2018/4/2875>.
- [30] SZEGEDI László: A falon innen és a falon túl – Hatáskör-átruházási dilemmák a német Szövetségi Alkotmánybíróság bankuniót értékelő döntésében. *Jogtudományi Közlöny* 2020/2., 96–100.
- [31] SZEGEDI László: *Közigazgatási bírói jogvédelem uniós átalakulás alatt – Eltérő jogvédelmi mércék az EU jogának tagállami és uniós végrehajtás során*. HVG-Orac, Budapest, 2019.
- [32] SZENTE Zoltán: A 2011. évi Alaptörvény és a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza. *Közjogi Szemle* 2019/1., 1–7.
- [33] TRÓCSÁNYI László: *Az alkotmányozás dilemmái – Alkotmányos identitás és európai integráció*. HVG-Orac, Budapest, 2014.
- [34] Ariane VIDAL-NAQUET: Comment se forge l'identité constitutionnelle? Le rôle du législateur et du juge. *Revue generale de droit international public* 2014/3., 517–539.
- [35] VINCZE Attila: A német szövetségi alkotmánybíróság döntése a PSPP-ügyben: az európai integráció jogi és fiskális határainak feszegetése. *Jogtudományi Közlöny* 2020/7–8., 323–330.